

Навоийни англаш

Шуҳрат Сирожиддинов

АЛИШЕР НАВОИЙ АҚИДАЛАРИ

(Биринчи суҳбат)

КИРИШ

Шухрат Сирожиiddинов

АЛИШЕР НАВОИЙ АҚИДАЛАРИ

Биринчи суҳбат

“Navoiy universiteti”
nashriyot-matbaa uyi
2018

УЎК 821.512.133.09

КБК 83.3(5Ў)

С 60

Сирожиддинов, Шухрат

Алишер Навоий ақидалари [Матн] / Ш.Сирожиддинов. –
“Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2018. – 40 б.

ISBN 978-9943-5636-0-5

Ҳазрат Навоий инсон ва борлиқ фалсафасини тушунтиришда, комил
Инсон ва Жамиятни тарбиялашдек буюк миссияни амалга оширишда
тасаввуф таълимотидан кенг фойдаланган. Ушбу китобчада Навоийнинг
суфийёна ақидалари ва ғоявий мақсадларининг мазмун-моҳияти улuf
мутафаккирнинг инсон феноменига, дин ва жамиятдаги муносабатларга
қандай ёндашганлигини аниқлаштириш орқали тушунтириб берилган.

УЎК 821.512.133.09

КБК 83.3(5Ў)

*Мазкур рисола Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили
ва адабиёти университети Кенгашининг 2018 йил 5 декабрдаги
04-сонли баённомасига асосан нашрга тавсия этилган.*

ISBN 978-9943-5636-0-5

© “Navoiy universiteti” NMU

Тошкент, 2018.

КИРИШ

Ортодокс диний таълимотларнинг Комил инсон талқинидаги тор тасаввури уларнинг бағрида айрим диний-фалсафий оқимларнинг шаклланишига олиб келган. Ушбу оқимлар инсон ва унинг илоҳиёт тизимидаги ўрни ҳақида янгича қарашларни ўртага ташладилар. Ҳиндуийликдаги кришнавийлик, буддавийликдаги баъзи оқимлар, худди шундай, исломдаги тасаввуф оқими ҳам ўз таълимотида инсонни руҳан ва маънан камол топтириш йўллариغا кенг тўхталган. Шу маънода, улар ўртасида ўхшашликлар жуда кўп. Гарчи улар бир-бирларининг тажрибаларидан ижодий фойдаланган бўлсалар-да, диний ақидалари юзасидан бир-бирлари билан ҳеч қачон бирлаша олмаганлар. Фақат бир соҳа борки, унинг таълимотида динлар уйғунлашган, таълимотлар ягоналашган, фалсафалар бирлашган. Инсоннинг асл моҳияти ҳақидаги барча диний-фалсафий қарашлар умумлаштирилган ва уни камол топтирувчи мезонлар белгиланган. Бу шеъриятдир.

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ўз асарларида маънавий поклик, халқпарварлик ва маърифатпарварликни куйлаб, ўз авлодларига катта адабий-фалсафий ва илмий мерос қолдирди. Навоийнинг жамият тараққиёти, шахс камолоти билан боғлиқ фикр ва мулоҳазалари қадим файласуфлари ғоялари билан ҳамоҳангдир. Навоий ижодининг бош хусусиятларидан бири, сўзсиз, кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, ўзаро ҳурмат, бағрикенглик ва эзгуликнинг марказий ўринга қўйилишидир.

Маълумки, фикрни қобикқа ўраб етказиш уни тўғридан-тўғри айтишдан кўра таъсирлироқ ва самарали натижа бериши мумкин. Бадиий адабиёт ғоявий тарғиботнинг энг кучли воситаси саналади. Шу сабаб шоирлар мутафаккирлар қаторига қўйилган. Навоий ҳам бундан мустасно эмас.

Унинг дoston ва ғазалларида акс этган илмий-бадиий, диний-фалсафий тафаккури шу қадар кенги, баъзи байтлар шарҳи ўқувчидан ниҳоятда кенг билимга эга бўлишни тақозо этади. Навоий «Хамса»си сўнгида номаълум котиб томонидан ёзиб қолдирилган қуйидаги мисралар диққатга сазовордир:

*Навоийки, ул жомеи сирру жаҳр,
Анинг ҳар сўзидур муаммо мисол,
Анго етмагандин хирад нутқи лол.
Жаҳон ганжи ҳар байтидадур ниҳон,
Ки ҳар ганжидадур ниҳон бир жаҳон...¹*

Маъноси: Навоий барча пинҳоний, яширин сирларни ўзида мужассамлаштиргандир. Унинг ҳар сўзи одамни ўйлантиришга мажбур қилади. До-нишмандлар унинг сўзлари мағзини чақа олмай лол қоладилар. Унинг ҳар бир байтида жаҳон ганжлари ниҳон ва ҳар қайсида бир жаҳон ҳикмат бор.

Шуниси эътиборлики, Алишер Навоий, гарчи улў суфийлар ва нақшбандия тариқатига чуқур эҳтиром кўрсатган бўлса-да, ўзи суфийлик хирқасини киймаган ва тасаввуф тариқатида қатъий қабул қилинган

¹ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Терма девон. Қўлёзма. 1832 йилда Бухорода кўчирилган.

қоида – муайян пирга байъат қилмаган. Бироқ унда суфийларнинг барча фазилатлари мужассам эди. Буни билиш жуда муҳим. Навоий дунёқараши ҳақида фикр юритганда, унинг позициясини тўғри белгилаш керак. Навоий орзу қилган комил инсон, бундай олганда, тасаввуфдаги комил инсон мезонларига тўғри келади. Навоий ғоялари ҳам тасаввуф ғояларига ҳамоҳанг. Бунинг устига улуғ мутафаккирнинг комил инсонларга хос ибратли ҳаёти уни суфий ёки мутасаввиф деб аташга, қайсидир маънода, асос қилиб кўрсатилиши мумкин. Бироқ унинг ижодидаги соф ирфоний мақсадларда ёзилган ғазалиёти ва қасидаларини ҳисобга олмаганда, аксарият асарлари таҳлили ўзгача ёндашувни талаб қилади. Узоқ йиллик кузатишлар Навоий асарларини фақат дунёвий нуқтаи назардан таҳлил қилиш адолатдан бўлмаслиги сингари мувофиқ келса-кел-маса ирфоний ғояларни рўкач қилиб таҳлил қилиш ҳам тўғри эмаслигини кўрсатмоқда. Навоий инсон ва олам, борлиқ фалсафасини тушунтиришда тасаввуф таълимотидан кенг фойдаланган.

Навоий ўз олдига буюк вазифа – Инсонни тарбиялаш миссиясини қўйган. Уни суфийлардан ажратиб турадиган принципал жиҳат – жамият-ни тарбиялаш масаласига глобал ёндашувидир. Шу йўлда, аввало, ўзи ибрат бўлди ва бошқаларни ҳам бунга даъват қилди. Тасаввуф ана шу буюк мақсадни амалга оширишда восита бўлди ва Алишер Навоий ижодида ўзига хос талқинини топди. Шу нуқтаи назардан Навоийнинг “комил инсон”и тасаввуфнинг икки ғоявий платформаси орқали шакллантирилгани ҳақида гапириш мумкин. Бири “Илоҳий ишқ” концепцияси орқали бўлса, иккинчисини “ахлоқ ва

нафс тарбияси" ташкил этади. Улуғ мутафаккирнинг ақидалари ва ғоявий мақсадини тўғри тушуниш учун, аввало, унинг инсон феноменига, динга ва жамиятдаги муносабатларга қайси позициядан ёндашганлигини аниқлаштириб олиш муҳимдир.

ИНСОН БУРЧИ

Инсон ким? Инсоннинг бу дунёдаги асосий вазифа ва бурчлари нимадан иборат? Бу саволлар баъзида оламни идрок этиш, сиру синоатга бой бу дунёнинг ибтидосини англаш учун бир дам хаёлга берилган кишини қийнаб қўйиши табиий.

Материалистлар инсоннинг пайдо бўлиши ва ривожланиши сабабларини табиатдан қидирсалар, илоҳиётчилар уни илоҳий борлиқ билан боғлаганлар. Аммо инсоннинг қандай маънавий қонунлар асосида яшаши масаласида уларнинг хулосаси бир-бирига зид эмас: “инсон ҳамиша маънан ва ақлан баркамол бўлишга, Эзгуликка интилиши даркор”. Ушбу мезон барча диний таълимотларда марказий ўринни эгаллайди.

Тасаввуфий адабиётларда таъкидланишича, моддий оламни яккаю ёлғиз бўлган Парвардигор ўз моҳиятини, бетакрор гўзаллиги ва қудрати жилвасини моддиятда кўриш ва унинг жамолидан завқланиш истагида яратган. Қудсий ҳадисда келтирилишича, Довуд пайғамбар Аллоҳдан бу оламни нега яратганини сўраганида, Аллоҳ: “мен бир хазина эдим ва кашф қилинишимни хоҳладим. Шунинг учун оламни яратдим”, деб жавоб қилган экан.

Навоий тасаввуфдаги ушбу бош ақидани шундай назмга туширади:

*Не бўлуб аввалдиң бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга...²
Сен эдингу бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз хуснунг-ўқ...*

² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ, 7-жилд. –Т.: Фан, 1991, 13-бет.

*Жилваи ҳуснунгга чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Барчани миръоти жамол айладинг³.*

Маъноси: Эй Парвардигор, мавжудликда сенда бошланиш ва ниҳоя йўқдир. Ўзингдан бошқа ҳеч зот ва нарсa бўлмаган. Ҳуснинг жилолари беҳад эди ва уларни томоша қилишга ҳисобсиз кўзгулар керак бўлди. Барча яратганларинг (моддий олам) жамолингни акс эттирадиган кўзгуни ташкил этди.

Бу мафтункор моддий гўзалликни яратиш унинг олий ифодаси – Инсонни яратиш ғояси натижасида туғилган:

*Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Барчани миръоти жамол айладинг.
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек баридин ғараз инсон эди⁴.*

Маъноси: Эй, абадий ва азалий бўлган Парвардигор, яратган ғаройиб гўзалликларинг ҳаддан зиёд эди ва уларни яратишдан мақсад Инсон эди.

Демак, Инсон – барча моддий гўзалликнинг бунёд бўлишига, яъни моддий оламнинг яратилишига сабаб бўлган. Нега? Инсон яратилишидан мақсад нима бўлган? Навоий айтади:

*Офаринишдан қилиб Инсон ғараз,
Они айлаб халқ ичинда беаваз.
Кўнглинг онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб⁵.*

³ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ, 7-жилд. -Т.: Фан, 1991, 15-16-бет.

⁴ Ўша жойда, 16-бет.

⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ, 12-жилд. -Т.: Фан, 1996, 4-бет.

Маъноси: Аллоҳ таолонинг бу оламни яратишдан мақсади Инсон эди ва уни тенгсиз қилиб яратди. Унинг қалбига бор илмларни жойлаб, тилсимлади ва бу тилсим ичида ўзи ҳақидаги ҳақиқатни пинҳон этди.

Бу билан Навоий, яратилганларнинг энг беназир-тенгсизи бўлган Инсонга унинг қалбига жойланган “илм хазинаси” тилсимларини ечиш орқали унда пинҳон бўлган Ҳақни таниш вазифаси юклатилганлигига эътиборни қаратади. Бошқача айтганда, инсон қалбида одамзод ўз тараққиёти давомида аста-секин кашф этиб бориши, яъни тилсимларни ечиб бориши лозим бўлган жамики илмлар жойланган ва улар охир-оқибатда инсон учун кўринмас ва яширин бўлган Аллоҳга элтади.

Олам – бу материал борлиқ. Буни уммоннинг юқори қисмида пайдо бўладиган тўлқинларга менгаш мумкин. Биз уммон деганда, унинг тўлқинларини эмас, балки сув ва унинг ичидаги дунёни тушунамиз. Лекин тўлқинни сувдан ажратиб бўлмайди. Демак, биз уммон деганда, кўз ўнгимизга тўлқинлар келса-да, моҳиятан сув эканлигини биламиз. Ана шу моҳият Аллоҳдир. Олам эса унинг маҳсулидир. Биз уни “халқ” ёки “хилқат”, яъни яратилган нарсалар деб атаймиз. Тўлқин сувнинг бир кўриниши, жилоси бўлганидек, “халқ”нинг турли кўринишлари, Аллоҳнинг жилolari ёки бошқача айтганда, тажаллийлари дейилади. Ҳақ ўзининг тажаллийсида турлича ва хилма-хилдир. Навоий айтади:

*Барчасин Ҳақ зоти мавжи баҳри бил,
Ҳам вужудин мавж янглиғ англағил.*

Ҳақ инсон қалбида “ниҳон”, уни англаш учун қалб “билим хазинаси” қилиб қўйилган. Инсон, аввало, ўз қалбини ўрганиши зарур. Бунда унга Ишқ ёрдам беради:

*Мунда гар яхши тахайюл айласанг,
Ёки ишқ сиррин тааммул айласанг.
Муттасиф бўлсанг сифатиллоҳ ила,
Жазм этарсен хотири огоҳ ила,
Ким сен-ўқ сен ҳарнеким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
Зотнинг ижмолиға тафсилсен,
Ҳам вужуд ашколиға таъвилсен.
Ўз вужудингға тафаккур айлағил,
Ҳар не истарсен ўзунгдин истағил!⁶*

Навоий асарлари Қалбдаги яширин хазина, Ишқ ҳақидаги буюк фалсафа ва унинг таълимотини очиб беришга бағишланган. Инсоннинг бу дунёдаги энг улуғ бурчи Ишқни англаш ва Ошиқ бўлишдир. Шундагина у қалбида Парвардигор яширган буюк Хазинанинг соҳиби бўлади!

⁶ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ, 12-жилд. –Т.: Фан, 1996, 301-бет.

ИНСОН ҚАЛБИДА ЯШИРИЛГАН ХАЗИНА

Суфий символикасида Қалб бир вақтнинг ўзида ҳам илоҳий билимлар хазинаси ва ҳам мистик билиш органи ҳисобланади. Ҳадиси қудсийда “На осмондаман ва на ердаман, балки мен бандамнинг қалбидаман” деб айтилгани билан тасдиқланади. Қалб худди кўзгу каби илоҳий нурни акс эттиради. Ҳақ қиёфасини кўриш учун уни яхшилаб тозалаш керак. Ҳақиқат йўлига кирган солиқнинг барча ҳаракати ана шу зангни кетказишга, яъни олам яратилишининг сир-синоати, ғайб олами сирлари ҳақида ақлий-мантикий идрок этишга қаратилиши лозим. Илоҳга бўлган ишқ, чексиз муҳаббатгина Қалбнинг мусаффолигини таъминлайди. Ҳақни билиш зоҳирий “Мен”дан воз кечиш ва ҳақиқий “Мен”ни ўрнатиш орқали қўлга киритилади.

Оламни билиш асосида Ишқ туради, дейди мутафаккир. Ишқ нималигини англаган инсонга бутун дунё сир-синоати ва моҳияти аён бўлади:

*Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Инсонники халқ қилди Халлоқ,
Йўқ тийнат анга ба ғайри туфроқ.
Сен ким анга ошнолиқ эттинг,
Туфроққа кимиёлик эттинг.
Олтин қилдинг узорин онинг,
Балким тани хоксорин онинг.
Бу навъ ила доғи қилмадинг бас,
Ҳажр ўтиға солдинг ўйлаким хас.
Ҳам олтин ўлуб бу пайкари хок,
Ҳам ўлди бу навъ холису пок.*

*Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти, ёр топти⁷.*

Маъноси: Эй, ишқ, ғаройиб кимёсан. Сен оламни кўрсатувчи кўзгудирсан. Сен азалдан шундай яратилгансан. Сен инсоннинг тупроқ танини олтинга айлантирдинг, уни ҳажр ўтида тоблаб, нуқсонлардан тозаладинг. Кимки сенга диққат қилган бўлса, унга еру кўкдагини аниқ кўрсатдинг. Кимки бу кўзгуга қарашни ихтиёр этган бўлса, қаерга қарамасин, у ерда Ёрни – Аллоҳни топди.

Суфий ўз қалбида илоҳий тажаллиётни кўра олиш даражасига етиши керак. Румий масалларининг бирида суфий ошнаси билан бир боққа кириб қолибди. Ҳеч нарсага қарамай чекада ўтириб, бошини осилтирганча хаёлга толибди. Ошнаси ундан: “нега Аллоҳ неъматлари аломатлари бўлган бу гўзалликдан завқланмаяпсан?” деганда, у: “Бу аломатларни ўз қалбида кўра олган яхшироқ” деб жавоб берган экан.

Суфийни ҳақиқатга етказадиган йўлбошчи, бу – Ишқдир. Бу ҳиссиёт тасаввур ва тахайюлни уйғотади. Тахайюлсиз “ғаввос” уммон тубидан “ҳикмат дурлари”ни олиб чиқа олмайди. “Агар кимда фаол тахайюл бўлмас экан, у муаммоларнинг моҳиятини оча олмайди. У кўрдир”, дейди машҳур тасаввуф назариётчиси Ибн Арабий. Инсон моддий оламда акс этган Ҳақ жамолининг зухуротидан Тангрининг нечоғлиқ, юз бор, минг бор, миллион бор кўркамроқ эканлигини англаши ва Ҳақиқий ишқдан маст бўлиб, яъни билиш воситасида ул Олий Зотга қараб интилноғи даркор.

⁷ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ, 9-жилд. –Т.: Фан, 1999, 308-310-бетлар.

Қадимги юнон файласуфи Плотиннинг таълимотида шундай дейилади: Бу дунёда жонсиз нарсанинг ўзи йўқ, барча нарсаларга жон ато қилинган. Бироқ фақатгина инсон руҳи Илоҳий руҳ билан яқин алоқага (бирликка) эга. Шу сабабли инсон руҳи ваҳдатга қараб интилади (инсоннинг энг олий мақсади жисмоний қолипдан қутулиб, илоҳни ваҳдатга қайтишдир. Бунинг шarti борлиқнинг илоҳий гўзаллигини сезиш ва ахлоқий ҳаётини такомиллаштиришдан иборат. Алишер Навоий бунинкор этмайди:

Қайси тарафким анга бериб назар,

Дўст жамоли бўлубон жилвагар.

Балки бўлуб ўзлуги ҳам бартараф,

Кўз ки солиб, ёр кўруб ҳар тараф.

Ким бу сифат Ишқда мағлуб эрур,

Ҳар неки андин келур, ул ҳўб эрур...⁸.

Аммо мутафаккир масалага кенгроқ назар ташлайди. Инсон аввал-бошдан олий даражадаги ақл ва тафаккур билан таъминланган (инсон қалби – илм хазинаси). Унинг зиммасидаги бош вазифа илоҳий неъмат бўлган она заминни обод қилиш, юксак цивилизацияга элтиш ва бунинг гарови бўлган ЭЗГУЛИКни асрашдир. У ўз ибтидосида қобилятининг жузъий ва содда кўринишига эга ҳолда яратилган. Тангри инсонга меҳнат, изланиш ва тафаккур билан ақлан ва маънан ривожланишни ирода қилган. Бошқача айтганда, унинг қалбига яширилган илмларни кашф қилиш натижасида Қуръони каримда баён қилинган, Аллоҳ фаришталарга намоиш қилган комил инсон дара-

⁸ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ, 7-жилд. –Т.: Фан, 1991, 206-бет.

жасига етиши керак. Инсон камолоти эволюцияси-ни кузатиш Тангрига завқ беради. Зеро, инсон турли кашфиётлар, хатоликлар ва адашишлар воситасида Ҳақиқатга яқинлаша бошлайди. Ҳақиқат шуки, инсон охир-оқибатда Аллоҳнинг борлигини тушунади ва Унинг бу заминни, одамзот ва оламни яратишдан асл мақсадини тушуниб етади. Ҳақиқат тушунчасининг на-воиёна талқини шудир. Шунинг учун ҳам Навоий ўз асарларида одамларни тафаккур қилишга, илм ортти-ришга, юксак маънавий-ахлоқий даражаларни эгалла-шга чақиради. Тафаккур қилиш инсонда ўз вужудининг мукаммал яратилганидан таъсирланиш, борлиқнинг мўъжизавий суратда мутаносиблигидан, ҳаётий жа-раёнларнинг мустаҳкам қонуниятларга эга эканлиги-дан ҳайратланишдан бошланади. Ҳайрат инсонни илм олишга йўналтиради. Бир томондан, ҳар бир нарасада Аллоҳ қудрати ва мўъжизасини сезиш, Унинг санъат-корлиги даражасидан ҳайратланиш инсонни ўз ақлий салоҳиятини табиат қонуниятлари ва ҳаёт фалсафаси-ни чуқурроқ ўрганишга йўналтирса (юқоридаги парча-да келтирилган ишқнинг “ойинаи жаҳоннамо”лик хусу-сияти), иккинчи томондан, ишқ ўзининг “кимёгар”лик хусусияти билан инсонни маънавий камолотга ҳалал берадиган худбин қарашлардан, ижтимоий иллатлар-дан қутилишга, юксак фазилатларни касб этишга ун-дайди. Илмда юксалиш донишмандликка олиб келади. Донишмандлик фозиллик, яъни юксак маънавиятни таъминлайди. Мутафаккир асарларида адлу инсоф, сабр-қаноат, қарам-саховат, меҳр-мурувват қанчалик улуғланса, кибр-ҳаво, таъма ва манманлик билан боғлиқ қатор иллатлар қаттиқ қораланади. Нафсоний лаззатларга берилиш, ҳаёт мазмунини фақат шах-сий манфаатларни қондиришдан иборат деб билиш

ва шу йўлда ҳаракат қилиш инсонни Ҳақиқатдан йироқлаштиради. Аксинча, илм ўрганиш камолот сари интилишнинг асосий воситасидир. Илм инсон ва олам муносабати, ҳаёт моҳияти ва олий умуминсоний қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритишга, тажрибада си-наб кўриш орқали ҳақиқат сирларини очишига ёрдам беради. Натижада инсон шахсий нафсоний қарашлар исканжасидан қутулиб, Аллоҳ таоло уни нега «халқ ичинда беаваз» (яратилганлар ичида беназир) қилиб қўйганини ва унинг зиммасига моддий олам учун масъуллик, табиат ва жамиятни тараққий эттириш ва-зифаси юклатилганлигини англай боради. Ушбу масъуллик ва вазифа инсонни ер юзиде кечаётган барча иқтисодий-ижтимоий, сиёсий жараёнлар, инсоният тақдирига хавф туғдирувчи омилларга лоқайд бўлма-слик, дунёда Эзгулик ҳукмронлик қилишига эришув учун курашишга чорлайди.

ИШҚ ФАЛСАФАСИ

Ишқни туйиш фақат инсон зотига тақдир қилинган. Ибн ал-Арабий шундай келтиради: “Билгинки, табиий ишқдан мурод ҳайвоний руҳдаги қўшилишдир, руҳоний ишқ эса Аллоҳнинг ўз қулига (инсонга) ва қулнинг ўз Парвардигорига ишқидир. У бандаларини севади ва бандалар ҳам уни. Бу ишқнинг мақсади иккала томондан ҳам севиш ва севилишдир. Руҳ Ҳақнинг бир заррасидир. Шунинг учун ҳам у Ҳақ учун севишли. Инсон руҳи Ҳақ ва инсон орасидаги робита бўлиб хизмат қилади ва Ишқ орқали Мабда (Аллоҳ) танилади. Инсонга ана шу неъмат берилгани учун ҳам барча хилқатлар ичида энг шарафлиси ҳисобланади”.

Тасаввуфда танга “руҳ зиндони” сифатида қараш мавжуд. Инсонга унинг тан-жасади Аллоҳга тамоман қўшилиб кетишига йўл қўймайди. Шу жиҳатдан у “ўлмасдан туриб ўлиши”, яъни тафаккур билан Аллоҳ ҳақиқатини англаб етиши зарур. Аллоҳ таоло инсонга ҳақиқатни излаш қобилиятини ато этди. Шу сабабдан одамзод ихтиёрсиз равишда тинмай изланади, моддий олам сир-синоатини билишга ошиқади. Аллоҳга бўлган интилиш, уни англаш йўлидаги изланишлар тасаввуфда “ишқ” тушунчасини ифодалайди.

Муни билким, жаҳон фонийдур асру,

Ҳақиқат аҳли зиндонидур асру.

Бу ким Ҳақ айлади Инсонни мавжуд,

Анга мавжудликдин борча мақсуд.

Эрур Ҳақ амрига маъмур бўлмоқ,

Бу ишдин ўзгадин маъзул бўлмоқ.

*Чу маҳбуби ҳақиқий улдурур ул,
Анинг васли сори қатъ айламоқ йўл...
Бу йўл ичраки беҳад дарду ғамдур,
Узоқ тортар, вале икки қадамдур.
Бири ўзлукни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир доғи топмоқ бўлди они.
Киши ўзлукни қўймай они топмас,
Тенгиз кечмай дури яктони топмас.
Бу ўзлукдин қутулмоқ чора сози,
Нима йўқ ўйлаким ишқи мажозий⁹.*

Инсоннинг Аллоҳ – Ҳақиқат томон интилиши, яъни қалбидаги ирфон хазинаси тилсимларини ечиб бориши, дастлаб, ўз вужуди ва моддий борлиқ ҳақиқатини англаши, уни ақл, илм йўли билан ўрганишидир. Моддий ва маънавий гўзалликларни ўрганишга интилиш ва тажриба қилиш тасаввуфда “мажозий ишқ” тушунчаси билан ифодаланади. Алишер Навоий “Мажоздин мақсад ҳақиқат эканин изҳор қилмоқ ва суратдин (шаклдан, моддиятдан) ғараз (ният, сабаб) маъни эканин падидор (равшан) қилмоқ” деб бир қитъасини бежиз номламаган. Унда шундай келтиради:

*Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатға бу тариқат эрур.
Мажоздин чу ҳақиқатга йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафйи улки, беҳақиқат эрур.*

Маъноси: Моддий гўзалликка шайдоликдан мақсад ҳақиқий ишқ – яъни Аллоҳни тасаввур этишдир. Чунки

⁹ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ, 9-жилд. –Т.: Фан, 1991, 195-196-бетлар.

ҳақиқатни (Аллоҳни) изловчи одам уни мажоз (моддий гўзаллик) орқали топади. Кимки буни инкор қилса, демак, у ҳақиқатни билмайди.

Мажозий ишқнинг бир кўриниши инсоннинг инсонга муҳаббатидир. Инсон биомавжудот сифатида табиатнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади. Инсоннинг гўзалликка шайдолиги ҳам ишқдир, илм йулидаги фидойилиги унинг муайян (илмий, диний, фалсафий ва ш.к) соҳага муҳаббатини англатади, Ватанга муҳаббат ҳам мажозий ишқдир. “Ватанни севмоқ – иймондандир” деб бежиз айтилмаган. Зотан, мажозий ишқ замирида Аллоҳ сифатлари ётади. Уларни англаш, тажриба қилиш эса Аллоҳни кашф этишга яқинлаштиради.

*Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар.
Мажозий ишқдин ўртанса жонинг,
Бориб сайли фаноға хонумонинг.*

*Ҳақиқий ишқдин эсгай насиме,
Етиб онинг насимидин шамиме.
Бўлуб маъшуқи аслий чорасозинг,
Ҳақиқатға бадал бўлғай мажозинг¹⁰.*

Шу ўринда Навоий “мажозий ишқ”ни кенг маънода тушунаётганини ҳисобга олиш керак. Бу Парвардигор томонидан инсонга азалдан баркамол бўлиш вазифаси юклатилганига ишорадир. Инсон ҳаёти давомида жуда кўп жисмоний ва руҳий қийинчиликлар орқали ҳаёт мактабини ўтайди, тажриба тўплайди ва камолотга эришади. Навоий ана

¹⁰ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ, 8 жилд. –Т.: Фан, 1991, 197-198-бетлар.

шу йўлни Аллоҳни таниш йўли деб билади. Бунда Ишқ муҳим ўрин тутати. Ишқ тушунчасини буюк мутафаккир фақат Парвардигорга тўғридан-тўғри муҳаббат қўйиш билан чекламайди. Унинг учун Ишқ билим ва юксак фазилатлар, ахлоқий етуклик касб этишга интилиш завқидир. Навоийнинг тасаввуф-на ишқ ифодаланган лирикасига диққат қиладиган бўлсангиз, ундаги ғояларнинг умумий махражи илм ўрганиш, баркамол бўлиш, гўзалликни севиш ва қадрлаш, ахлоқан етук бўлиш ва инсонпарварлик фазилатларига эга бўлиш атрофида бирлашади. Маъжозий ишқнинг объектлари беҳисоб ва уларнинг замирида, сўзсиз, Ҳаёт фалсафаси сири яширин. Инсон маънавий баркамоллик орқали ҳақиқий инсонлик моҳиятини касб этади. Шундагина инсон Аллоҳнинг сеvimли бандасига айланади. Баркамоллик – бу Гўзаллик, Эзгу ахлоқ, Юксак маънавият ва илм依лик тушунчаларини ифодалайди. Уларга эга бўлиш осон эмас. Навоий ишқ инсонни камолга етказувчи асосий восита, дейди:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Маъноси: Камолотга эришишга ҳаракат қилгинки, сенга бу дунёдан ғамгин (нодон ва ахлоқан нопок) ўтиш мумкин эмас. Такмиллашмасдан (оқил ва фозил, доно бўлмасдан) ўтмоқ худди ҳаммомга кириб, ювинмасдан чиқмоқ каbidир.

Ишқ, эзгулик ва бағрикенглик тамойиллари инсон ҳаёти ва дунё тизимининг асоси бўлиб, самимий инсо-

ний муносабатлар, шахснинг муқаддас ва пок тинчликсевар туйғулари асосида пайдо бўлади, деб ўргатади буюк мутафаккир. Инсон номига муносиб бўлиш энг олий шарафдир.

Навоий ишқ тушунчасига илоҳиётчи олимларга хос ёндашган. Унинг фикрлари буюк христиан илоҳиётчиси Августин, юнон файласуфларидан Плотин томонидан айtilган фалсафий мулоҳазаларга ўхшаб кетади. Тасаввуф назариясида ҳам шундай. Тасаввуфда борлиқ, ундаги моддий ва руҳоний олам ишқ орқали бир-бирига боғланади. Ориф, Ишқ, Парвардигор учбурчаги. Ориф – доно, кўп нарсани билувчи, Навоий таъбири билан айтганда, Ишқ моҳиятини англаб етган инсон. Ошиқ дейсизми, маҳжур дейсизми, мажнунми ё машраб дейсизми, яна ўнлаб шундай таърифи орифга тўғри келадиган атамаларни санаб ўтиш мумкин. Учбурчакнинг қайси тарафидан қараманг, Парвардигор ва ориф ўртасида Ишқ туради. Инсон – ҳам ошиқ, ҳам маъшуқ. Парвардигор-да ошиқ ҳам маъшуқ бўлиши мумкин. Зеро, Парвардигор ҳам инсонни севади. Навоий “Садди Искандарий” достонида ёзади:

*Яқин англасам, ғайр бордур адам,
Ўзинг ошиқу ишқу маъшуқ ҳам.*

Барча гўзалликларнинг, инсоний баркамолликнинг мазмунини Парвардигор белгилаб берган. Инсон руҳи Ҳақ тажаллийсининг бир зарраси экан, у ҳамма вақт ўзининг мабдаси (асл маконига) қараб интилади, яъни баркамол бўлишга ҳаракат қилади. Ориф Парвардигорга интилар экан, моддий оламнинг гўзалликларига, уларнинг қанчалик комил

килиб яратилганига лоқайд қарай олмайди. Ишқ фақатгина Ғўзаллик билан ошно. Ғўзаллик,— дейди Ибн ал-Арабий ўзининг “Футухот ал Маккия” асарида, — барча нарсаларда мужассам, шу сабабли дунё ғўзал. Парвардигорнинг ўзи ҳақиқатда ғўзал ва ғўзаллики севади, кимки ғўзаллики севса, Ғўзални (Аллоҳни) ҳам севади, кимки Ғўзални севса, дунёни ҳам севади.

Улуғ мутафаккир “ишқ” аҳлини уч қисмга бўлади: “Аввалги қисм авом ишқидурким, авом ун-нос орасида бу машҳур ва шоъедурким, дерлар: “Фалон фалонга ошиқ бўлубтур”. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шағаб ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шахвати нафсоний эмас ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бори халойиққа суннатдур ва мубоҳ... Иккинчи қисм хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар билан пок кўзга солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ишқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ... Учинчи қисм сиддиқлар ишқидурким, алар Ҳақнинг тажаллиёти жамолиға мазохир воситасидин айру вола ва мағлубдирлар. Ва ул мушоҳада беҳудлиғида алардин шуур, алардин маслуб. Шухудлари истиғроққа етган ва ул истиғроқдин истиҳлок мақомин ҳосил қилган. Агар ҳаводис ели сипеҳр гулшани авроқин учурса, аларға андин хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар сори совурса аларға андин асар йўқ”¹¹.

¹¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ, 14-жилд. —Т.: Фан, 1998, 66-69-бетлар.

Яъни сиддиқлар ишқи замонавий тилда айтганда: уларнинг Ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига кўтарилган бўлади. Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учириб кетса, улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса, буларга асар қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса Унга бўлган ишқларининг ҳужуми остида йўқолиб битган.

Ориф ҳар бир заррада Парвардигорнинг тажаллийсини сезади ва улардан завқланади ҳамда борган сари Парвардигорнинг бекиёс куч-кудрати фусункорлигига асир бўла бошлайди. Асирлик унинг қалбида илоҳий ишқни кўзғатади.

Алишер Навоийнинг ижоди тўла-тўқис инсонни ҳар томонлама баркамол қилиш ғояси тарғиботи-га қаратилган. Шу жиҳатдан ишқнинг турли маъно товланишларига дуч келамиз. Улуғ мутафаккиримиз дунёқараши бўйича Ишқ – бу, инсонни фаолликка чақирувчи, камолотга ундагувчи ҳаётбахш кучдир. Ишқ, эзгулик ва бағрикенглик тамойиллари инсон ҳаёти ва дунё тизимининг асоси бўлиб, самимий инсоний муносабатлар, шахснинг муқаддас ва пок тинчликсевар туйғулари асосида пайдо бўлади, деб ўргатади буюк мутафаккир. Инсон номига муносиб бўлиш энг олий шарафдир.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК

Навоий – буюк мутафаккир шоир. У ўзигача бўлган барча диний-фалсафий ва мистик таълимотларни чуқур ўрганган олимдир. Унинг ижоди ўзигача яратилган барча диний ғоялар, буюк фалсафалар, уларнинг форсий ва туркий шеърятда акс этган талқинларини ўзида мужассам этган бўлиб, уларни янгича ҳассослик билан қайта тақдим этади. Унинг дoston ва ғазалларида акс этган илмий-бадий, диний-фалсафий тафаккур кўлами шу қадар кенги, баъзи байтлар шарҳи ўқувчидан ниҳоятда чуқур билимларга эга бўлишни тақозо этади.

Навоийнинг диний таълимотларга муносабати ўзига хос. “Ҳайрат ул-аброр” достонида “Кўнгулнинг уч ҳайрати” тавсифига бағишланган бўлимда бунинг ифодасини кўриш мумкин. Уч ҳайратда, моҳиятан, Навоийнинг дин ҳақидаги фалсафий-тасаввуфий қарашларининг уйғун тарздаги мўъжаз хулосаси келтирилган. Хусусан, кўнгил-руҳнинг иккинчи ҳайратида динлар ҳақиқати очиб берилади. Кўнгил самони сайр қилиб, энг юқори оламга етиб боради:

*Чун боридин юққори урди алам,
Юққориғи пояга қўйди қадам.
Кўрди ўшал хиттаи бутхонае,
Ҳар бутининг ҳайъати дурдонае.
Анда не раҳбон эди, не барҳаман,
Лек бори бутлар эди сиймтан.
Ҳар буте бутгарга парастиишда маст,
Ўйлаки бут саждасида бутпараст.
Мунча ғаройибғаки қилди гузар,
Айлади ибрат кўзи бирла назар.*

*Барчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳга шуҳуд англади.
Ўзланиб ўз ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга¹².*

Маъноси: энг юқори оламга қадам қўйганда, бутхонага кўзи тушди. У ерда на роҳиб ва на бараҳман бор эди. Фақат кумуш танли бутлар бўлиб, улар худди бутпарастлар бутга сажда қилгандек, ўзларини бунёд этган Бутгарга парвона эдилар. Бу ғаройиботларга дуч келган кўнгил уларга ибрат кўзи билан қаради. Барчаси (Бутгарга) сажда ва зикр билан бандлигини кўрдию, динлар ҳақиқатини англади. Бу ҳолатдан бир ҳайрати минг бўлди.

Навоий фикрича, динлар турли хил бўлишига қарамай, уларнинг ҳақиқати-асосида ягона Парвардигорга сиғиниш туради. Ҳатто, бутпарастлик ҳам Аллоҳ таолонинг тажаллиётларидан бирига сиғинишдир, демакким, барча динлар аслида биргина Аллоҳ таолога сажда киладилар. Шунинг учун ўзга динларни қоралаш, уларга мурасасиз бўлиш нотўғридир. Шу фикр «Лисон ут-тайр» асарида тасдиқланади:

*Қолмаса олам матоъидин жиҳот,
Ўзга навъ ўлғай санга ул дам сифот.
Куфр ила имонға урғайсан илик,
Бу тамаъдин очилғай бир эшик.
Чун эшик очилди не куфру не дин,
Ичкари киргач, қутулдинг барчадин.
Куфру имон роҳравға кеш эмас,
Асл йўлда банди роҳе, беш эмас¹³.*

¹² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 7-жилд. —Т.: Фан, 1991, 90-91-бетлар.

¹³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ, 12-жилд. —Т.: Фан, 1996, 239-240-бетлар.

Маъноси: Инсон феъл-атвори ва амалида Олам матосидан (материал олам қобиғида ўралашиб қолишдан) ҳеч нарса қолмагач, дунёга бошқача назар ташлай бошлайди. Куфр ва имон моҳияти ҳақида тафаккур қила бошласа, бу ҳаракатдан бир эшик (ҳақиқат) очилади. Ичкарига киргач (уни англагач), барча (мавжуд диний ва эътиқодий фарқлар, келишмовчиликлар, диний ихтилофлар) арзимаслигини тушунади. Куфр ва имон муросасизлиги Аллоҳ ҳақиқатини билиш, яъни диннинг туб моҳиятини англаш йўлида тўсиқдан бошқа ҳеч нарса нарса эмас.

Шоир юқоридаги сатрларда бу дунё Эзгулик учун яратилгани, Парвардигор учун диний таълимотларнинг турлича бўлиши аҳамиятсиз бўлиб, инсон нафс иллатларидан қутулиб, маънан юксак фазилатлар касб этиши ва турли илмларни тараққий эттириш орқали ақлан оламнинг яратилиш моҳиятини тушуниб етиши муҳимроқ, деган ғояни илгари сургани кўриниб турибди.

АХЛОҚ ВА НАФС ТАРБИЯСИ

Алишер Навоийнинг ҳаётий позициясида энг кўзга кўриниб турадиган жиҳат, бу – жамиятнинг ахлоқий пойдеворини мустаҳкамлаш, инсонлараро муносабатларда юксак маънавий қадриятларнинг устувор бўлишини таъминлашга ҳаракатдир:

*Ким бу чаман ичра хиромон эрур,
Борчаси бир-бирига меҳмон эрур.
Ҳар кишиким бор эса, ёре анга,
Ҳар кишиким ёр эса, боре анга.*

Инсонлараро муносабатларда шундай салбий жиҳатлар борки, Навоий фикрича, уларнинг касофати эзгулик ва меҳр-шафқат жамият маънавий ҳаётининг асосини ташкил этишига, жамият ривожига жиддий тўсқинлик қилади, инсоний қадриятларнинг топталишига сабаб бўлади. Бу иллатларнинг энг кўп тарқалгани раҳбарларнинг мурасасиз бўлиши (бағрикенгликнинг акси), бойларнинг бахиллиги (саховатпешаликнинг акси) ва доно ҳамда ақлли кишиларнинг мол-давлатга ўч бўлиши (камтаринлик ва хоксорликнинг акси) бўлиб, бу уч иллат жамиятга озор берувчи энг хунук ҳолатлардир:

*Уч кишидин уч иш ёмон кўринур,
Санга арз айлай аҳли дунёдин:
Шоҳдин тундлуғ, ғанидин бухл,
Молға майлу ҳирс донодин¹⁴.*

Инсон такомиллашувига катта зарар етказадиган ушбу иллатлар Геродот айтгандек, “қадимдан инсонга хос бўлиб, ҳамиша қўрқув, хавотир, жаҳл, бағритошлик, ёвузлик, душманлик каби унсурлар билан уйғунлашиб келади. Шоҳнинг тундлиги натижасида юзлаб бегуноҳ одамларнинг ёстиғи қуриши мумкин бўлганидек, бой кишининг бахиллиги шафқатсизликдан дарак беради.

¹⁴ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ, 5-жилд. –Т.: Фан, 1990, 499-бет.

Дононинг мол-мулкка ружу қўйиши, ҳирс қурбонига айланиши, айниқса, жамият учун ҳалокатли бир ҳолдир. Дононинг тубанлашуви инсониятнинг тубанлашувидир. Юнон афсонасига кўра нафис санъатлар кашфиётчиси бўлган машҳур уста Дедал ўзига Талос исми жуда қобилиятли йигитни шогирдликка танлаган экан. Кунлардан бир кун Талос илоннинг жағини топиб олибди-да, у билан дарахтни ниҳоят нозик қилиб арралабди. Буни Дедал кўргач, кўнглида ҳасад уйғонибди ва санъатда ўзидан ўтиб, унинг обрўсига соя туширмаслиги учун уни қалъадан итқитиб юборибди. Халқ тез орада воқеадан воқиф бўлгач, Дедални жазога маҳкум этган экан.

Муҳаммад Абу Ғаззолий “Ихё ул-улум ад-дин” асарида шундай ривоятни келтиради: «Муса алайҳиссалом Аллоҳ таоло ҳузурига бораётган чоғида Арши аъло соясида бир кишини кўриб, унинг мартабасига ниҳоятда ҳаваси келди ва ўз-ўзига, шубҳасиз, бу улуғ зот Тангри таолонинг севган, ардоқли бандасидир» деди. Кейин Аллоҳ таолодан у кишининг исмини билдиришни сўраган эди, Парвардигор ўз пайғамбарининг саволига жавоб бермай, бундай деди: “Сенга унинг амалларидан учтасини айтаман. Биринчидан, у Аллоҳ ўз фазлу карами билан бошқа бандаларига берган неъматларга ҳасад қилмасди. Иккинчидан, оқпадар эмас эди. Учинчидан, ғийбат ва чақимчилик қилмаган эди”.

Алишер Навоий ижодида дўстлик, ота-онага ҳурмат, тилга эътибор, чақимчилик, фисқу фужурлардан сақланиш масаласи марказий ўринларда туради десак, хато қилмаган бўламиз. Инсоннинг маънавияти унинг атрофидагиларга муносабатида билинади. Муносабат, аввало, сўзда зоҳир бўлади:

*Кулоқда асра гаронмоя сўзнию фикр эт
Ки, дурсиз ўлса не бўлғусидур садаф ҳоли.
Сўзунгни доғи кўнгил ичра асрагилким, ҳайф
Ким, ўйла дуржни гуҳардин эткасен холи.
Бу дўржу икки садафни тўла дур этканга
Зиҳи улувви гуҳар балки гавҳари олий.*

Ёки бошқа бир қитъасида:

*Навоий, тилинг асрагил зинҳор
Десангким, емай даҳр ишидин фусус,
Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун
Қилур тожварлар била дастбўс.
Неча тожвардур, кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Тасаввуф таълимоти ҳар бир нарсанинг қарама-қарши, тескари томони мавжудлигини, ҳаётнинг курашдан иборат эканлиги, ҳар бир нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бор бўлиб, оламнинг боқий эмаслигини тушунтиради. Масалан, ботиний (кўринмас) олам ва зоҳирий (кўринувчи) олам, ҳаёт-ўлим, билим-нодонлик, ирода-иродасизлик, қувват-заифлик, эшитиш-карлик, кўриш-кўрлик ва ш.к.

Навоий ижодиётида ҳам барча ундан олдинги мутасаввиф – мутафаккир шоирлар ижодида бўлгани сингари нафс ва тамага қарши қаноат, ҳиммат, саховат, худбинликка ва ҳасадгўйликка қарши жувонмардлик каби улуғ фазилатлар қарама-қарши қўйиб келинади. Навоий ёзади:

*Ҳар кимки, қаноат тарафи нисбати бор,
Барча эл аро тавозуъу иззати бор,
Улким, тамаъу ҳирс била улфати бор,
Яхши-ёмон ичра зиллату накбати бор¹⁵.*

¹⁵ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. МАТ, 14-жилд. –Т.: Фан, 1998, 53-бетлар.

Қаноат қанча роҳат ва фароғат бўлса, унинг акси бўлган тамаъда шунча разиллик ва уқубат бор, дейди Навоий.

Инсон бу ижтимоий иллатлардан устун турмоғи, Навоий айтганча “ўзни мақсад манзилига”, яъни камолот сари интилмоғи лозим:

*Молу мулк, ҳар недур соликка банд,
Тўрт такбири фано урмоқ баланд,
Ҳар неким ғайри талабдур, ташламоқ,
Ўзни мақсад манзилига бошламоқ¹⁶.*

Навоийдаги солик, бу – тасаввуф тариқатларидаги дарвеш ёки биродарлар эмас, балки жамиятнинг оддий аъзоларидир. Мақсад-манзили ҳам тасаввуфда айтилганидек, фано ва бақо мақомлари ёки Аллоҳ билан қўшилиш мақоми эмас, балки маънавий, ахлоқий, илмий юксалишнинг олий даражасидир. Солик агар ҳаётда қаноатли бўлса, унга яшаш учун зарур бўлган талаблардан ўзга нарсаларга эҳтиёжи қолмайди. Бу эса инсон онгини заҳарлаб турган кўпгина иллатлардан фориғ бўлиш ва комил инсон даражасига етишишнинг гаровидир:

*Элға шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёву адаб...
То бу васила била топиб қабул,
Мақсади аслий сори бўлғай нузул.*

Инсондаги ёмон хислатларни санаб, унинг сонини кўрсатиш мушкул: у шундай йўлга кириб қолганки, тўғрироғи, маърифатсизлик оқибатида ўзининг қайси иши тўғрилигини ҳам яхши билмайди. Навоий огоҳлантиради:

¹⁶ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ, 12-жилд. –Т.: Фан, 1996, 238-239-бетлар.

*Ғафлат агар бўлса бу ишдан даме,
Ким йўқ анингдек кишига мотаме.*

Инсон биринчи навбатда гуноҳлардан сақланишга ҳаракат қилмоғи лозим:

*Ўзни қилиб ғофилу ошуфтаҳол,
Ҳар негаким, айлагайсан иштиғол.
Гарчи анга манфаати бўлмасун,
Жаҳд этким, маъсияти бўлмасун.*

Гуноҳлардан сақланишнинг биринчи шарты ёмонлик қилмасликдир:

*Яхшилик ар айламасанг иш чоғи,
Айламағил бори ёмонлиқ доғи.*

Иккинчи шарт бировга озор бермоқдан сақланишдир:

*Асра ўзунгни биров озоридин,
Кимсага озурдалиқ изҳоридин.*

*Қилма улус ирзу иёлига қасд,
Айлама эл жонию молиға қасд.*

Учинчи шарт қўли очиқликдир:

*Базл тариқини шиор айлагил,
Ҳар неки борингни нисор айлағил.*

Маълумки, тасаввуфда Ҳаққа етишиш йўлида Солик “шариат”, “тариқат” ва “ҳақиқат” манзилла-

ридан ўтиши керак. Бунда у Аллоҳни билишнинг куйидаги ҳолатларини бошидан кечиради: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайронликда қолиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, уни кашф қилиш билан руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш.

Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонида кўнгил таърифига берилган “Уч ҳайрат”и тасаввуфдаги билиш назариясининг бағоят гўзал тасвирланган ифодасидир. Билиш уч поғонада ўтади:

1. Илм ул-яқин. (Ўқиш, ўрганиш, мантиқий хулоса чиқаришдаги назарий билимлар, масалан, олов куйдиришини билиш каби).

2. Айн ул-яқин. (Кузатиш оқибатида қатъий хулосага келиш. Масалан, олов куйдирганидан сўнг рўй берадиган ҳолатни мушоҳада қилиш).

3. Ҳаққ ул-яқин. (Идрок қилиш, ўзида ҳис қилиш. Масалан, оловда ўзи куйиб, куйиш не эканлишни англаш каби).

Инсон ўзлигини, моҳиятини билиб борар экан, руҳини палид унсурлардан тозалай боради, ахлоқан покланади. Бу унинг такомиллашишига, Ҳақ моҳиятига яқинлашишига олиб боради. Бироқ бу йўл жуда машаққатли бўлиб, ошиқ кўп риёзатлар чекиши муқаррар:

*Лек Семурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр.
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.*

*Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур,
Феълға келса даво мақсуд зрур¹⁷.*

Семурғ (Ҳақ)ни излаб чиққан қушлар,– дейди Навоий, – кўп риёзатлар чекдилар ва васлга эришдилар. Сенда ҳам шу қувват мавжуд, фақат яхши ишлар мақсадга етказади. Бу масалада Боязид Бистомийнинг ажойиб таъбири бор. У инсоннинг ҳар иккала қўли ўнг бўлиши керак, дейди. Ўнг қўл фариштаси яхши ниятларни, чап қўл фаришгаси инсон йўл қўйган ёмон ишларни ёзиб бораркан. Агар ҳар икки қўл хайрли ишлар билан банд бўлса, бу инсон Аллоҳнинг саҳий қулидир. Шунда Навоий айтганидек:

*Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф.
Бўлмаса фиръавнлиғнинг пайрави,
Қолмас ондин жуз сифоти мусавий.*

Азиз Насафийнинг “Зубдат ул-ҳақоик” асарида инсон йўли ҳақида шундай дейди: “сулук – араб тилида юришни билдиради, Демак, солик ташқи одамда, шунингдек, ички оламда деса ҳам бўлади, сайр қилувчи кишидир. Сулук – Худога қараб йўл олиш. Агар сўзларимни тушунмаган бўлсанг, бошқача тушунтираман. Билки, тасаввуфда сулук ёлғон сўзлардан яхши сўзларга, ёмон ишлардан яхши ишларга, бефойда хислатлардан яхши хулққа ва ўз вужудидан Олий Зот (Аллоҳ)нинг вужудига юришдир. Шу фазилатларга эга бўлгач, маърифат нурлари унга пешвоз чиқадилар ва у (солик) оламдаги нарсалар-

¹⁷ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ, 12-жилд. –Т.: Фан, 1996, 302-бет.

нинг асл қиёфасини кўради, яъни у Ҳақ вужудида қайта туғилади.

Инсондаги ёмон хислатларни санаб, унинг сонини кўрсатиш мушкул: у шундай йўлга кириб қолганки, тўғрироғи, маърифатсизлик оқибатида ўзининг қайси иши тўғрилигини ҳам яхши билмайди.

Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонида шундай бир эпизодни келтиради. Унда бир қуш: “Иблиси лаин макр-ҳийла билан мени ярамас ишларга ундайди, кўнглимга ҳар хил васвасалар солади. Ундан қутулишга ҳеч бир ақлим етмайди” деб Ҳудҳуддан маслаҳат сўрайди. Ҳудҳуд айтадики, “инсоннинг ёмон йўлдан юришига шайтон эмас, нафс сабабчидир, чунки нафс шундай бир балоки, унинг олдида ҳатто юзта шайтон ҳам ип еча олмайди:

Нафсинг онча кўргузур талбисни,

Ким, қилур шарманда юз иблисни.

Сенки ёр ўлдунг бу янглиғ нафс шиа,

Не учун шайтондин эткайсен гила?

Демак, нафс – инсондаги энг ёмон иллат. Нафсдан фориғ бўлмаган киши ишқни бу гуноҳ чиркидан поклаши зарур. Нафснинг даҳшатли бало эканлиги шундаки, агар қаноат кўп яхши хислатларнинг ибтидоси бўлса, у ёмонликларнинг ибтидосидир. Масалан, нафси бузуқ одам мол-дунёни яхши кўради. Оқибатда вужудини мағрурлик эгаллайди. Мағрурлик манманликни, манманлик худбинликни келтириб чиқаради ва ҳоказо.

Шунингдек, нафс таъманинг ҳам онасидир. Нафси бузуқ инсоннинг кўзи ўзгалар чўнтагида, бахтида, фаровонлигида. Навоий буни қоралар экан, ёзади:

*Кўп олтин, кумуш сари қўл сунмоғил,
 Ки тутсанг кафтингни қора занг этар.
 Кўнгилда доғи майлини асрама,
 Ки, кўнглунгни доғи ҳамул ранг этар¹⁸.*

Инсоннинг ўз меҳнати билан ҳалол кун кўриши ўзгаларга қарамлик ва мутеликдан келиб чиқадиган турли салбий ижтимоий кўринишлардан сақлашини шоир шундай тушунтиради:

*Синуқ сафолким, май дурдин ичкали, топсанг,
 Қабул айлагил жоми салтанат Жамдин.
 Иликка кирса куруқ нон, маош учун чекма,
 Нашот неъматининг миннатини Ҳотамдин.*

Инсон ҳаётдан мағрур, бошини тик кўтарган ҳолда ўтишни ният қилса, саховатпеша бўлсин, дейди Навоий ҳадиси шариф кўрсатмалари асосида. Зеро, берувчи қўл ҳамиша юқоридадир:

*Кишики, илгини устун тилар, сахо қилдик,
 Қўлида захри Ҳалоҳилу гар Хизр суйидир.
 Ки, бергучи агар ўлсун гадою олғучи шох,
 Берур илик юқорию олур илик қуйидир.*

Сахийлар қайси тоифа ва табақадан бўлмасин, улар асл инсонлар бўлиб, ҳамиша эл ғамида, юрт дардига шерикдирлар. Шу сабабли уларни эл-юрт ҳурмат қилади, иззатини жойига қўйиб, бир умр яхшилик билан эслайди, шоир ёзганидек, икки дунё саодати уларга ёр:

¹⁸ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ, 4-жилд. –Т.: Фан, 1989, 495-бет.

*Кирмагай жаннат ичра ҳеч бахил,
Гарчи ул бўлса саййиди қурайший.
Бормагай дўзах ичра сахий,
Филмасал бўлса бандаи ҳабаший.*

Ёки яна бир қитъасида:

*Бийик мақомига улким тилар, сабот керак,
Ки эгриликни қўюб, тузлук айласа қонун.
Туз ўлса соясида эл тиниб, манор киби
Сипехр уйида турар қарнлар, нечукки сутун.
Гар эгридур ёғубон ўқу боғланиб бўйни,
Бўлур қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун¹⁹.*

Ҳа, эгриликни билмаган одам ҳеч қачон ёлғон гапирмайди. Ёлғон эса инсонни турли мудҳиш хатоликларга дучор қилади. Оқибатда турли жиноятлар содир бўлиши ва инсонинг маънавий инқироzi, тубанлашувига олиб келиши муқаррардир. Оқил инсоннинг вазифаси донишмандларнинг ўғитларига қулоқ осиб, уларнинг панд-насихатларидан керакли хулоса чиқаришдир. Ўзидаги ёмон иллатлардан иложи бори-ча тезроқ қутулмоғи даркор, акс ҳолда йиллар қуюн мисол ўтиб кетиши, умр интиҳосида эса иллатлар гирдобидан чиқиш амри маҳол бўлади:

*Биравким хирадманднинг нуктасин
Қулоғига осмас, не нуқсон мунга.
Жавоҳирни термак анга саъб эса,
Эрур сочмамағлиғ худ осон мунга²⁰.*

¹⁹ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ, 3-жилд. –Т.: Фан, 1988, 532-бет.

²⁰ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ, 5-жилд. –Т.: Фан, 1990, 503-бет.

Улуғ шоиримизнинг ҳаёт фалсафаси ва таълимоти даврлар ўтса ҳам ўз долзарблигини йўқотмайдиган, ҳатто бугунги кунда ҳам барчамиз учун дастурамал бўлиш даражасида тарбиявий аҳамиятга эга бебаҳо манбадир. Навоий асарларининг асрлар оша бизнинг давримизгача тиллардан тилларга, диллардан дилларга кўчиб, ўз машҳурлигини йўқотмай келаётганлиги, бир сўз билан айтганда, Алишер Навоий буюклигининг сири ҳам мана шунда!

Сахийлар қайси тилга эа таълим олганларини, улар аса инсонларнинг қайси тилда сўзлашганларини, дардига шерик қилишга қайси тилга эа қаратилганларини, ҳурмат қилади, қайси тилга эа қаратилганларини, яхшилик билан эа қаратилганларини, шайх азганидек, икки дунё савдати уларга эа.

Алишер Навоий Тарихи ул-Авлон, 1-қисм, 1988 йил, 233-бет.
Алишер Навоий Тарихи ул-Авлон, 2-қисм, 1988 йил, 203-бет.

ХУЛОСА

Алишер Навоийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларида эзгулик ва бағрикенглик, одамийлик биринчи ўринда туради.

Буюк мутафаккир ўз асарларида жамиятни такомиллаштириш, инсонларни қайта тарбиялаш масалаларини фалсафий-дидактик ва тасаввуфий-ирфоний ёндашув орқали ечишга ҳаракат қилади.

Тасаввуф ўзининг поэтик, бадиий шаклига кўра фалсафий-бадиий дунёқараш ва мафкура жиҳатидан ижтимоий ҳаёт ва инсоннинг ижтимоий идеалларининг тасвиридир. Тасаввуф – Ҳақ ва инсон ўртасидаги муҳаббат назарияси Алишер Навоий учун жамиятни поклаш, инсонларни тўғри йўлга йўллаш, адлу инсоф, меҳр-мурувват, раҳм-шафқат, тинчлик ва бағрикенглик тамойилларини жамиятнинг етакчи кучига айлантириш йўлида олиб борган фаол курашида қўл келган. Тасаввуфдаги ҳаётни севиш, табиатни илоҳий мазҳар сифатида тан олиб, унинг барча неъматларини қадрлаш, шу билан бирга, курраи заминнинг ободончилиги, халқларнинг осуда ва тинч ҳаёт кечириши, тубан ахлоқнинг тарқалишига йўл қўймаслик учун масъулият ҳисси Алишер Навоийга “комил инсон” концепциясини қўйлашда айна муддао бўлди.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Инсон бурчи.....	7
Инсон қалбида яширилган хазина.....	11
Ишқ фалсафаси.....	16
Диний бағрикенглик.....	23
Ахлоқ ва нафс тарбияси.....	26
Хулоса.....	37

ҚАЙДЛАР УЧУН

Адабий-илмий нашр

Шухрат Сирожиддинов

АЛИШЕР НАВОИЙ АҚИДАЛАРИ

Муҳаррир:

Тўлқин Тоғаев

Техник муҳаррир:

Гулноза Ортиқова

Мусахҳиҳ:

Дилноза Рустамова

“Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi.

Теришга 2018 йил 10 декабрда берилди.

Босишга 2018 йил 20 декабрда рухсат этилди.

Бичими: 84x108 1/32 «PT Sans» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

1,25 шарт. б.т. 2,04 ҳисоб нашр. таб.

Адади 500 нусха. 77-сон буюртма.

“Муҳаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.

100185, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,

Сўгалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru

ISBN 978-9943-5636-0-5

9 789943 563605